

5 Wer ist Johann Peter Hebel? Der gerade Weg, auf dem sich die Frage beantworten ließe, könnte so verlaufen, daß wir uns die Lebensgeschichte dieses Mannes erzählen lassen. Wir hören den Namen *Johann Peter Hebel* vielleicht noch hie und da in der Volksschule. Wir lernen aus dem Lesebuch einige seiner Gedichte und behalten das eine oder andere ungefähr im Gedächtnis. Wir hören den Namen Johann Peter Hebel auch zuweilen noch beim Lesen dieser oder jener seiner Kalendergeschichten.

6 Es ist gut, den Lebensgang dieses Dichters zu kennen; denn dieser Lebensgang fügte es, daß der in diesem Mann schlummernde dichterische Quell zum Springen kam.

Johann Peter Hebel wurde 1760 in Basel geboren, wo die aus Deutschland stammenden Eltern in schweizerischem Dienst standen. Der Vater überlebte die Geburt des kleinen Hanspeter nur um ein Jahr. Mit 13 Jahren verlor der Bub seine Mutter, die in Hausen im Wiesental daheim war. Dieses Tal führt vom Rheinknie bei Basel-Lörrach hinauf in den Schwarzwald bis zum Feldberg, wo die Wiese entspringt, deren Gestalt und Weg Hebel in seinem großen Gedicht „Die Wiese“ ersungen hat.

Später besuchte der junge Hebel das Gymnasium in Karlsruhe. Er studierte die Theologie in Erlangen, wurde Vikar im protestantischen Markgräflerland und alsbald Lehrer in Lörrach. Mit 31 Jahren kam Hebel – nunmehr als Lehrer – wieder an das Gymnasium nach Karlsruhe, wurde dort Professor und Direktor der Schule und gelangte schließlich zu hohen kirchlichen und politischen Ämtern und Würden, bis er am 22. September 1826 im Alter von 66 Jahren starb. Über die Hälfte seines Lebens verbrachte Hebel fern der Heimat.

7 Karlsruhe war nämlich für ihn schon Ferne, weil die Nähe des Geburts- und Kindheitslandes unablässig den Wiesentäler auf eine unwiderstehliche Weise durchstimmte und zu sich rief. Die Säfte und Kräfte der heimatlichen Erde und der stämmig-heitere Sinn der dortigen ihm zugeneigten Menschen blieben in Hebels Gemüt und Geist lebendig. Sein einziger Lebenstraum, als Pfarrer eines Dorfes im Markgräflerland leben und wirken zu dürfen, erfüllte sich indessen nicht. Allein – der Zauber der Heimat hielt Hebel im Bann. Aus der Sehnsucht nach der Heimat entstanden seine „Allemannischen Gedichte“. Sie erschienen im Jahre 1803. Hebel schreibt¹ in der Vorrede:

¹ Die Hebeltexte sind nach der von Wilhelm Altwegg besorgten Ausgabe der Werke, Band I bis III, Atlantis-Verlag, Zürich-Freiburg i. Br. 1940, angeführt; die Briefstellen nach der von Wilhelm Zentner besorgten *Gesamtausgabe der Briefe*, Verlag C. F. Müller, Karlsruhe 1939.

Kdo je Johann Peter Hebel? Odpověď na tuto otázku bychom mohli 5
jednoduše získat tak, že bychom si nechali vyličít jeho životní příběh. Jméno *Johann Peter Hebel* můžeme snad ještě občas zaslechnout v obecné škole. Z čítanky jsme se učili některým jeho básním a tu či onu jsme si možná i zapamatovali. Se jménem Johanna Petera Hebela se můžeme také setkat, když občas narazíme na některou z jeho kalendářových historek.

Je dobré znát básníkův životní příběh, neboť právě díky němu 6
vytryskl v tomto muži dřímající básnický pramen.

Johann Peter Hebel se narodil v roce 1760 ve švýcarské Basileji, kde jeho rodiče, původem z Německa, sloužili. Otec přežil narození malého Jeníka pouze o jediný rok. Ve třinácti letech ztratil chlapec i matku, jež pocházela z Hausenu ve Wiesentalu. Toto údolí se táhne od ohbí Rýna u Basileje a Lörrachu vzhůru Schwarzwaldem až k Feldbergu, kde pramení říčka Wiese, jejíž tok Hebel opěvuje ve své velkolepé básni „Die Wiese“.

Později navštěvoval mladý Hebel gymnasium v Karlsruhe. V Erlangen vystudoval teologii, stal se vikářem v protestantském Markgräflerlandu a později učitelem v Lörrachu. V 31 letech – nyní už jako učitel – se opět vrátil na gymnasium v Karlsruhe, stal se postupně profesorem a ředitelem školy a dosáhl nakonec také vysokých církevních a politických úřadů a hodností – až 22. září 1826, v 66 letech, zemřel. Více než polovinu života prožil Hebel vzdálen od své domoviny.

7 Neboť Karlsruhe bylo již dálkou ve srovnání s tím, jak blízko bylo Wiesentálci jeho rodiště a kraj jeho dětství, jenž ho ustavičně neodolatelným způsobem určoval a k sobě přivolával. Šťávy a síly země domova, rozvázná, prostá mysl a bodrost tamních lidí, kteří mu byli blízcí, nepřestávaly žít v Hebelově srdci a v jeho duchu. Jeho životní sen, moci žít životem vesnického faráře v Markgräflerlandu, se nesplnil. Avšak kouzlo domova má Hebela ve své moci. Z touhy po něm vznikly jeho „Alemanské básně“, vydané v roce 1803. V předmluvě¹ Hebel píše:

¹ Ukázky z Hebelových textů jsou uvedeny podle vydání jeho spisů, jež uspořádal W. Altweg, *Werke* I-III, Atlantis Verlag, Zürich-Freiburg i. Br. 1940; ukázky z korespondence pocházejí ze souborného vydání dopisů, které uspořádal W. Zentner, *Gesamtausgabe der Briefe*, Verlag C. F. Müller, Karlsruhe, 1949.

„Der Dialekt, in welchem diese Gedichte verfaßt sind, mag ihre Benennung rechtfertigen. Er herrscht in dem Winkel des Rheins zwischen dem Fricktal und ehemaligen Sundgau, und weiterhin in mancherlei Abwandlungen bis an die Vogesen und Alpen und über den Schwarzwald hin in einem großen Teil von Schwaben.“

Wir könnten meinen, Hebels Dichtung sage, weil sie Dialektdichtung sei, nur von einer beschränkten Welt. Man meint überdies, der Dialekt bleibe eine Mißhandlung und Verunstaltung der Hoch- und Schriftsprache. Solches Meinen irrt. Die Mundart ist der geheimnisvolle Quell jeder gewachsenen Sprache. Aus ihr strömt uns all das zu, was der Sprachgeist in sich birgt.

Was birgt der Geist einer echten Sprache? Er verwahrt in sich die unscheinbaren, aber tragenden Bezüge zu Gott, zur Welt, zu den Menschen und ihren Werken, ihrem Tun und Lassen. Was der Sprachgeist in sich birgt, ist jenes Hohe, alles Durchwaltende, woraus jeglich Ding dergestalt seine Herkunft hat, daß es gilt und fruchtet.

8 Dieses Hohe und Gültige lebt in der Sprache auf. Aber es stirbt auch mit ihr ab, sobald eine Sprache den Zustrom aus jenem Quell entbehren muß, der die Mundart ist. Johann Peter Hebel wußte dies klar. Darum schreibt er in einem Brief kurz vor dem Erscheinen der „Allemannischen Gedichte“, diese blieben zwar „im Charakter und Gesichtskreis des Völkleins“ (gemeint ist das allemannische), seien aber zugleich „edle Dichtung“ (Briefe, S.114).

Was ist dies – „edle Dichtung“? Es ist eine Dichtung, die Adel hat, d. h. eine hohe Herkunft aus dem, was in sich das Bleibende ist und dessen spendende Kraft niemals versiegt. Demgemäß ist Johann Peter Hebel kein bloßer Dialekt- und Heimatdichter. Hebel ist ein weltweiter Dichter. Somit hätten wir denn schon die Antwort auf unsere Frage, wer Johann Peter Hebel sei. Allein, wir haben die Antwort noch nicht. Wir hätten sie nur dann, wenn wir auch schon wüßten, wodurch Hebel der große Dichter wurde, der er ist. Darum fragen wir noch einmal: Wer ist Johann Peter Hebel?

Wir nehmen die Antwort auf diese Frage jetzt vorweg, indem wir sagen:

Johann Peter Hebel ist der *Hausfreund*.

9 Die Antwort klingt zunächst befremdlich, wenn nicht gar unverständlich. Hausfreund – ein schlichter Name, aber ein tief- und weit-sinniges Wort. Kraft einer wundersamen Hellhörigkeit hat Hebel den Namen „Hausfreund“ gefunden und das erregend Mehrdeutige des Namens festgehalten. Hebel wählte diesen Namen für den von ihm herausgegebenen Badischen Landkalender. Doch zugleich erkannte Hebel in dem Kalendertitel „Hausfreund“ das Wort, das seine eigene

„Näreči, v němž jsou tyto básně složeny, nechť je ospravedlněním jejich názvu. Toto nářečí je doma v rýnském koutu mezi Fricktalem a někdejší Sudgau a dále pak v mnoha obměnách až po Vogézy a Alpy, po celém Schwarzwald i ve velké části Švábska.“

Mohli bychom se domnívat, že Hebelovy básně mluví pouze o omezeném světě, neboť jsou psány v nářečí. Kromě toho existuje názor, že nářečí není nic jiného než chybné užití a pokroucení řeči spisovné. Ale taková domněnka je falešná, neboť právě nářečí je oním tajemným pramenem každé zralé řeči, z něhož k nám proudí vše, co v sobě duch řeči ukrývá.

Co vlastně ukrývá duch pravé řeči? Uchovává v sobě všechny ty nezjevné ale nosné vazby k Bohu, ke světu, k lidem a k jejich dílům a k veškerému jejich počínání. Duch řeči v sobě ukrývá výsost, jež všemu vládne a z níž pochází každá dobrá a prospěšná věc.

Toto vznešené a platné ožívá v řeči. Zároveň s ní však také odumírá, když se řeč musí svému prameni, jímž je nářečí, uzavřít. Johann Peter Hebel to věděl zcela jasně. Proto v jednom svém dopise krátce před zveřejněním „Alemanských básní“ píše, že i když tyto básně nepřekračují „rámeček daný povahou a obzorem onoho národu“ (míněn je „národ“ alemanský), přesto jsou „básněním urozeným“ (Dopisy, str. 114).

Co to je – „urozené básnění“? Je to básnění, které má urozený původ, tj. pochází z výsosti toho, co je v sobě samém trvalé a čeho štedrá síla nikdy nevysychá. Johann Peter Hebel tedy není pouhým básníkem dialektu a rodného kraje. Je básníkem širého světa. Odpověď na otázku, kdo je Johann Peter Hebel, bychom tedy snad již měli. Avšak přece ji ještě nemáme. Měli bychom ji totiž pouze tehdy, kdybychom již také věděli, díky čemu se Hebel stal tak velkým básníkem. Proto se ptáme znovu: kdo je Johann Peter Hebel?

Tuto otázku zodpovíme nyní předběžně takto:

Johann Peter Hebel je *domácí přítel*.

Odpověď zní zprvu podivně, ne-li zcela nesrozumitelně. Domácí přítel – označení jednoduché a prosté, zároveň však slova, jež mají hluboký a široký smysl. S podivuhodnou jasnozřivostí objevil Hebel jméno „domácí přítel“ a uchoval jeho strhující mnohovýznamnost. Vybral je pro svůj badenský kalendář. V názvu kalendáře „Domácí přítel“ poznal však Hebel zároveň i výraz, jež vystihuje jeho vlastní

dichterische Bestimmung nennt. Hebel wurde, wie er 1811 an das „Großherzogliche, Hochpreisliche Ministerium“ in Karlsruhe schreibt, durch die „schöne Idee begeistert“, „den Kalender des rheinischen Hausfreundes zur willkommenen wohlthätigen Erscheinung und womöglich zum vorzüglichsten Kalender in ganz Deutschland und zum Siegenden in jeder möglichen Konkurrenz zu machen“.²

Was Hebel hier über seine schöne Kalenderidee sagt, verdient, daß wir es Wort für Wort bedenken.

Der Kalender möchte zu einer Erscheinung werden. Er möchte ständig sichtbar leuchten und das Tägliche der Menschen bescheinen. Der Kalender soll nicht bloß erscheinen wie jede andere Druckschrift auch, die schon verschwunden ist, wenn man sie sieht.

Die Erscheinung des Kalenders möchte eine „willkommene“ sein: eine frei begrüßte, aber nicht eine, wie damals üblich, von der Obrigkeit den Leuten aufgezwungene.

Die Erscheinung des Kalenders möchte eine „wohlthätige“ sein: von dem Wunsch getragen, Wohl und Wehe der Leser zu fördern und zu lindern.

10 Dabei soll der Kalender auf die „vorzüglichste“ Weise über die engen Landesgrenzen hinaus zum ganzen Deutschland sprechen; denn Hebel mißt sein Sagen und Schreiben mit den höchsten Maßstäben. Nur deshalb kann er auch die Tragweite einer solchen Erscheinung abschätzen.

Schließlich scheut sich Hebel nicht, zu gestehen, daß alles Wesenhafte, was der Mensch zu bilden vermag, ein Geschenk des Sieges im edlen Wettstreit ist – sogar ein Kalender. Heute hat die *Illustrierte Zeitung* den alten Kalender abgelöst und vernichtet. Jene, die *Illustrierte*, zerstreut, zersetzt, schlägt Wesentliches und Unwesentliches auf die gleiche einförmige Ebene des Flachen, flüchtig Verfänglichen und auch schon Vergangenen. Dieser, der Kalender, vermochte einst das Bleibende im Unscheinbaren zu zeigen und das wiederholende Lesen und Nachdenken wachzuhalten.

Indes hat Hebel der „schönen Idee“ seines Kalenders, ohne es zu ahnen, über den heutigen Tag hinaus zu einem Glanz verholfen, der immer neu das Sinnen und die Sinne der Menschen verzaubert. Wie geschah dies? Dadurch, daß Hebel zu dem wurde, der er war: zum

² Die Stelle über die „schöne Idee, die (Hebel) zur Bearbeitung des Kalenders des rheinischen Hausfreundes begeisterte“, findet sich in einem Schreiben Hebels vom 17. November 1811 an das „Großherzogliche, Hochpreisliche Ministerium“ in Karlsruhe; vgl. Heinrich Funck, *Über den Rheinländischen Hausfreund und Johann Peter Hebel*. 1886, S. 77.

básnické určení. Hebel, jak píše v roce 1811 „velkovévodskému, veleváženému ministerstvu“ v Karlsruhe, byl prodchnut „krásnou ideou... vytvořit Kalendář rýnského domácího přítele, jehož zjev by lidé spontánně uvítali a jenž by jim byl k dobru, kalendář, který by se stal pokud možno tím nejznamenitějším kalendářem v celém Německu a jenž by zvítězil v jakékoli možné konkurenci“.²

Co zde Hebel říká o krásné ideji svého kalendáře, stojí za to promyslet slovo od slova.

Jeho kalendář má být zjevem, čímsi fenomenálním. Má ustavičně zářit a osvětlovat lidskou každodennost. Hebelovi nešlo o to, aby se tento kalendář objevil jako každá jiná tiskovina, která mizí již ve chvíli, kdy ji člověk spatřil.

Jeho kalendář má být zjevem „vítaným“: tj. něčím svobodně pozdravovaným, a ne – jak bylo tehdy zvykem – něčím, co je lidem vnucováno vrchností.

Jeho kalendář má být „lidem k dobru“: je nesen přáním napomáhat dobrému a mírnit zlé.

Zároveň však má tento kalendář tím „nejznamenitějším“ způsobem hovořit přes své zemské omezení k celému Německu; Hebel 10 totiž klade na to, co říká a píše, ta nejpřísnější měřítka. Jedině proto může tak vysoko odhadovat dosah zjevu svého kalendáře.

A na závěr se Hebel neostýchá znát se k tomu, že vše podstatné, co je člověk s to vytvořit – tedy i takovýto kalendář – je darem vítězství v poctivé a šlechetné konkurenci. Dnes byl starý kalendář vystřídán a zničen *Ilustrovaným magazínem*, který rozdrobil, rozmělnil a pomíchal podstatné s nepodstatným a zploštil vše v nerozlišenou mělkost pomíjivých a také ihned pomíjejících zajímavostí. Kalendář byl naopak schopen ukazovat v nenápadném to, co je trvalé, a udržovat čtenáře i při opakovaném čtení v napětí.

Tím vším dodal Hebel „krásné ideji“ svého kalendáře, aniž to tušil, takového lesku, že až do dnešních dnů okouzluje a i v budoucnu bude tento kalendář okouzlovat lidskou mysl i smysly. Čím to je? Tím, že se Hebel opravdu stal tím, kým byl: domácím přítelem.

² Pasáž o „krásné ideji, jíž nadšen, pojal (Hebel) úmysl vytvořit Kalendář rýnského domácího přítele“, nalézá se v psaní, které Hebel zaslal dne 17. 11. 1811 „velkovévodskému, veleváženému ministerstvu“ v Karlsruhe, viz Heinrich Funck, *Über den Rheinländischen Hausfreund und Johann Peter Hebel*, 1886, str. 77.

Hausfreund. Das schlichte, aber gleichwohl hintergründige Wort *Hausfreund* ist der Name für den Grundzug von Hebels Dichtertum.

Sieht man freilich das Geschäft des Dichters ausschließlich in der Hervorbringung von Gedichten, dann kann man behaupten, Hebel habe nach der Veröffentlichung der „Allemannischen Gedichte“ aufgehört zu dichten. Indes sind die Gedichte „Für Freunde ländlicher Natur und Sitten“ nur der Beginn seines weltweiten Dichtertums. Dieses wird erst durch die Erzählungen und Betrachtungen des Hebelschen Kalenders edelste deutsche Sprache. Hebel, der in einer hellen Nähe zur Sprache lebte, wußte von diesem Schatz. Er wählte nach eigenem dichterischen Ermessen die schönsten Stücke, die er in den „Kalender des Rheinischen Hausfreundes“ gegeben hatte, aus. So schränkte er den Schatz auf das Kostbarste ein, baute ihm ein Schränklein und schenkte es im Jahre 1811 der ganzen deutschen Sprachwelt als „Schatzkästlein“.

Das Sinnen und Bilden, wodurch das „Schatzkästlein“ zu dem Sprachwerk wurde, dem unsere Bewunderung gilt, ist jene dichterische Gebärde, an der wir Hebel als den Hausfreund erkennen. Aber im „Schatzkästlein“ sind zugleich die „Allemannischen Gedichte“ aufgehoben, nämlich *aufgehoben* in dem dreifach gestuften Sinne, den einer der großen Zeitgenossen des Dichters, der Denker Georg Wilhelm Friedrich Hegel aus dem Schwabenland, bei dem Wort *aufheben* denkt.

Aufheben heißt einmal: vom Boden aufnehmen, was vorliegt. Diese Art des Aufhebens bleibt jedoch äußerlich, solange sie nicht durch ein Aufheben bestimmt wird, das so viel bedeutet wie: aufbewahren. Allein auch dieses Aufheben empfängt erst Tragkraft und Dauer, wenn es aus einem Aufheben herkommt, das besagt: hinaufheben, verklären, veredeln und dadurch: verwandeln. Auf solche Weise hat Hebel die „Allemannischen Gedichte“ in das „Schatzkästlein“ aufgehoben. Überall leuchtet aus dem Schatzkästlein der Zauber der Gedichte, ohne daß sie eigens darinliegen.

Was wir gewöhnlich sehen von der Welt, von den menschlichen und göttlichen Dingen, wird durch das dichterische Sagen in das Kostbare und in den Überfluß des Geheimnisvollen umgeprägt. Das umprägende Veredeln geschieht durch eine gesteigerte Sprache. Aber die Steigerung geht ins Einfache. Die Sprache ins Einfache steigern, dies heißt: Alles in den milden Glanz des ruhig klingenden Wortes verwandeln. Dieses veredelnde Sagen kennzeichnet das Dichtertum Johann Peter Hebels.

Erst wenn wir dem genügend nachdenken, verstehen wir zugleich hinreichend und nachhaltig, was verdiente Männer wie Emil Strauß,

Prostý, avšak zároveň hluboký výraz *domáci přítel* pojmenovává základní rys Hebelova básnictví.

Pokud se ovšem domníváme, že věci básníka je výlučně tvorba básní, pak můžeme tvrdit, že po zveřejnění „Alemanských básní“ přestal Hebel psát básně. Přesto však jsou básně „Pro přátele venkova a jeho mravů“ pouze počátkem jeho světového básnictví, které vrcholí nejurozenější němčinou ve vyprávěních a úvahách Kalendáře. Hebel, jenž prožil svůj život v zářivé blízkosti řeči, ten o tom pokladu věděl. Podle své vlastní básnické míry vybral to nejkrásnější, co do „Kalendáře rýnského domácího přítele“ napsal, a když takto omezil poklad jen na to nejdrahocennější, zbudoval pro něj skříňku, kterou v roce 1811 daroval celému německy mluvícímu světu jako „Pokladničku“.

Uvažování a obrazná líčení, jež z „Pokladničky“ činí jazykový výtvar, kterému se právem obdivujeme, jsou právě oním básnickým gestem, v němž Hebela poznáváme jako domácího přítele. Ale do „Pokladničky“ byly zároveň vyzdviženy i „Alemanské básně“ – vyzdviženy v onom trojstupňovém smyslu, jak myslí slovo *vyzdvihnout* jeden z velkých básnickových současníků, švábský myslitel Georg Wilhelm Friedrich Hegel.

Vyzdvihnout znamená jednak: sebrat, zdvihnout ze země cosi, co leží před námi. Tento druh vyzdvihování zůstává však povrchní, pokud není určen vyzdvihováním, které znamená tolik co uchovávat. Ale i toto vyzdvihování získává nosnost a trvání teprve tehdy, pochází-li z vyzdvihování, jež znamená pozdvihnout vzhůru, oslavit, zušlechtit, a tudíž proměnit. Právě takovým způsobem vyzdvihl Hebel „Alemanské básně“ do své „Pokladničky“. Kouzlo básní vyzařuje z Pokladničky, i když v ní básně samy nejsou.

To, co obvykle ze světa, z lidských a božských věcí vidíme, přetavuje se v básnické promluvě ve skvost překypující tajemstvím. Tohoto přetavujícího zušlechtění se dosahuje jistým vystupňováním řeči. Je to však stupňování, jež vede k jednoduchosti. Stupňovat řeč k jednoduchosti znamená: proměňovat vše v mírnou záři klidně znějícího slova. A takovou zušlechťující řečí se vyznačuje básnické dílo Johanna Petera Hebela.

Teprve až tento způsob řeči dostatečně promyslíme, porozumíme v plné míře i tomu, co věděli už zasloužilí mužové jako Emil Strauss,

Wilhelm Altwegg und Wilhelm Zentner bereits erkannt haben – daß nämlich auch die Briefe Hebels mit den „Allemannischen Gedichten“ und dem „Schatzkästlein“ zur Einheit seines ganzen dichterischen Werkes gehören.

Nur der Dichter, der sein eigenes Wesen als das des Hausfreundes zunehmend deutlicher erblickte und entschiedener übernahm, konnte diese Briefe schreiben.

Doch wiederum fragen wir: Wer ist dieser, der Hausfreund? Auf welche Weise ist Hebel der Freund und welchem Haus?

13 Zunächst denken wir an die Häuser, darin Land- und Stadtleute wohnen. Heute stellen wir die Häuser gar zu leicht und oft aus einer Not als eine Anordnung von Räumen vor, worin der Alltag des menschlichen Lebens verläuft. Das Haus wird fast zu einem bloßen Behälter für das Wohnen. Allein das Haus wird erst Haus durch das Wohnen. Das Bauen aber, dadurch das Haus erstellt wird, ist das, was es in Wahrheit ist, nur dann, wenn es zum voraus auf das Wohnenlassen gestimmt bleibt, welches Lassen jeweils ursprünglichere Möglichkeiten für das Wohnen weckt und gewährt.

Denken wir das Zeitwort *wohnen* weit und wesentlich genug, dann nennt es uns die Weise, nach der die Menschen auf der Erde unter dem Himmel die Wanderung von der Geburt bis in den Tod vollbringen. Diese Wanderung ist vielgestaltig und reich an Wandlungen. Überall bleibt jedoch die Wanderung der Hauptzug des Wohnens als des menschlichen Aufenthaltes zwischen Erde und Himmel, zwischen Geburt und Tod, zwischen Freude und Schmerz, zwischen Werk und Wort.

14 Nennen wir dieses vielfältige Zwischen die *Welt*, dann ist die Welt das Haus, das die Sterblichen bewohnen. Die einzelnen Häuser dagegen, die Dörfer, die Städte sind jeweils Bauwerke, die in sich und um sich jenes vielfältige Zwischen versammeln. Die Bauwerke holen erst die Erde als die bewohnte Landschaft in die Nähe des Menschen und stellen zugleich die Nähe des nachbarlichen Wohnens unter die Weite des Himmels. Nur insofern der Mensch als der Sterbliche das Haus der Welt bewohnt, steht er in der Bestimmung, den Himmlischen ihr Haus zu bauen und die Wohnstatt für sich selbst.

Dem Haus, das die Welt ist, ist der Hausfreund der Freund. Er neigt sich dem ganzen und weiten Wohnen des Menschenwesens zu. Seine Zuneigung ruht jedoch in einer ursprünglichen, aber jederzeit gemäßen Zugehörigkeit zur Welt und ihrem Bau. Darum finden wir im „Schatzkästlein“ des Hausfreundes „Betrachtungen über das Weltgebäude“. Mehr noch: Der Hausfreund hat die Betrachtungen nicht zufällig und kunterbunt unter die Erzählungen eingestreut. Er hat den Schatz des Kästleins gut bedacht und schön geordnet.

Mehr noch: Das Schatzkästlein *beginnt* sogar mit den „Allgemeinen Betrachtungen über das Weltgebäude“. Der Freund dieses Hauses führt zuerst „die Erde und die Sonne“ vor Augen. Dem folgt später die

Wilhelm Altwegg a Wilhelm Zentner – že totiž i Hebelovy dopisy náleží spolu s „Alemanskými básněmi“ a s „Pokladničkou“ k jednotě celého jeho básnického díla.

Pouze básník, který stále zřetelněji spatřoval a stále rozhodněji přijímal svou bytnost domácího přítele, mohl napsat tyto dopisy.

Ptejme se však znovu: kdo je tento domácí přítel? V jakém smyslu je Hebel přítelem a v jakém domě?

13 Vzpomeňme nejprve na domy, v nichž venkovští a městští lidé bydlí. Domy si dnes představujeme příliš jednoduše a často z nouze jako jakési uspořádané prostory, v nichž probíhá náš všední den. Dům se téměř stává pouhou příhradou pro bydlení. Avšak teprve tím, že se v něm bydlí, stává se dům domem. Stavění domu je opravdu tím, čím je, jen tehdy, je-li již předem určeno tím, že má umožnit bydlení. Toto umožňování spočívá v tom, že probouzí a zaručuje našemu bydlení jeho původnější možnosti.

Jestliže promyslíme slovo *bydlet* v dostatečně šíři a bytostné hloubce, stane se pro nás pojmenováním toho, jak lidé na zemi, pod klenbou nebes putují od zrození k smrti. Je to putování mnohotvárné a proměnlivé. Vždy a všude je však toto putování základním rysem bydlení jakožto lidského způsobu zdržování se mezi nebem a zemí, mezi zrozením a smrtí, mezi radostí a bolestí, mezi prací a slovem.

14 Nazveme-li toto mnohonásobné „mezi“ *světem*, pak je svět oním domem, jež obývají smrtelní. Jednotlivé domy, vesnice, města jsou oproti tomu stavbami, v nichž a okolo nich se toto mnohonásobné „mezi“ shromažďuje. Teprve stavby přivádějí do lidské blízkosti zemi jako obydlenu krajinu a staví zároveň blízkost sousedského bydlení pod široširá nebesa. Jen obývá-li člověk jako smrtelník dům světa, je mu souzeno postavit dům nebešťanům a obydlí sobě samému.

Domácí přítel je přítelem domu, jímž je svět. Je lidskému bydlení v celé jeho šíři oddaným druhem. Jeho oddanost však spočívá v originální, ale vždy přiměřené sounáležitosti se světem a jeho stavbou. Proto nalézáme v „Pokladničce“ domácího přítele „Úvahy o budově světa“. A nejen to. Domácí přítel nevmísil tyto úvahy mezi ostatní vyprávění nějakým náhodným a zmateným způsobem. Naopak, dobře poklad své pokladničky promyslel a krásně uspořádal.

A nejen to: „Obecnými úvahami o budově světa“ „Pokladnička“ dokonce *začíná*. Přítel tohoto domu předvádí čtenáři nejprve „Zemi

Betrachtung über den Mond. Dann leuchten in der Folge zwischen den Erzählungen vom harmlosen und abenteuerlichen, vom rechtschaffenen und listigen Tun und Treiben der Menschen die Sterne auf: zuerst, auf zwei Stellen verteilt, die Planeten, dann die Kometen, zum Beschluß und mit Absicht die Fixsterne.

15 Nun könnte man, und sogar mit einem gewissen Recht, sagen, Hebels Betrachtungen über das Weltgebäude folgten nur dem Zug seines Zeitalters, das der Aufklärung huldigte. Die Erkenntnisse der heraufkommenden neuzeitlichen Naturwissenschaft ließen sich seinerzeit nicht mehr länger umgehen. Man wollte sie als das bessere Wissen von der Natur den Menschen mitteilen. Diese Feststellung hinsichtlich des Aufklärungszeitalters ist zwar richtig. Allein sie verkennt durchaus, was Johann Peter Hebel der Hausfreund mit seinen Betrachtungen über das Weltgebäude im Sinn hat. Wonach der Sinn Hebels steht, merken wir erst, wenn wir wissen, wer der eigentliche Hausfreund ist.

Das ist, was uns überraschen muß, keineswegs Hebel. Wer denn sonst? Die Antwort gibt uns Hebel selbst, und zwar an einer bezeichnenden Stelle seiner Betrachtungen über das Weltgebäude. Achten wir auf das Eigentümliche dieser Stelle, dann entnehmen wir schon allein hieraus die entscheidende Weisung für den Versuch, das Wesen des Hausfreundes vom Haus der Welt her zu denken. Die fragliche Stelle findet sich am Schluß der Betrachtung über den Mond. Hier heißt es:

„Achtens und letztens, was denn eigentlich der Mond am Himmel zu verrichten hat? – Antwort: Was die Erde. So viel ist gewiß: Er erhellt durch sein mildes Licht, welches der Widerschein von seinem Sonnenschein ist, unsere Nächte, und sieht zu, wie die Knaben die Mägdlein küssen. Er ist der eigentliche Hausfreund und erste Kalendermacher unserer Erde, und der oberste Generalnachtwächter, wenn die andern schlafen.“ (Betrachtung über das Weltgebäude. *Der Mond*, I, 326 ff.)

16 Der eigentliche Hausfreund der Erde ist der Mond. Wer dürfte es wagen, mit wenigen und dabei unvermeidlich zu groben Worten das auszusprechen, was hier als das Eigentliche des Hausfreundes ins Bild kommt?

Wie der Mond durch sein Scheinen, so bringt der irdische Hausfreund Hebel durch sein Sagen ein Licht, und zwar ein mildes. Der Mond bringt das Licht in unsere Nächte. Aber das Licht, das er bringt, hat er nicht selbst angezündet. Es ist nur der Widerschein, den der Mond zuvor empfangen hat – von seiner Sonne, deren Glanz zugleich die Erde bescheint.

Der Widerschein der Sonne, den der Mond gemildert der Erde wiedergibt, ist als dieses Scheinen das dichterische Bild für das Sagen, das dem Hausfreund zugesagt wird, damit er, also erleuchtet, das ihm Zugesagte denen, die mit ihm die Erde bewohnen, widersage.

a Slunce“. O něco dále následuje úvaha o Měsíci. A pak se mezi vyprávěním o nevinném i dobrodružném, počestném i vychytralém lidském konání a usilování rozsvěcují hvězdy: nejprve na dvou místech planety, pak komety, a úmyslně až nakonec stálice.

Nyní by bylo možno namítnout – a do jisté míry určitě právem – že Hebelovy úvahy o budově světa jsou pouze poplatny své době, jež holdovala osvětě. Poznatky rozvíjející se novověké přírodní vědy nebylo již v té době možno obcházet. Byla zde snaha sdělit je lidem jakožto lepší vědění o přírodě. Co se týče toho, že doba byla osvícenská, je toto tvrzení správné. Je v něm však naprosto nepochopeno, co svými úvahami o budově světa zamýšlel Johann Peter Hebel, domácí přítel. Co Hebelovi tanulo na mysli, postřehneme teprve tehdy, až budeme vědět, kdo vlastně je domácí přítel.

Domácí přítel totiž k našemu překvapení vůbec není Hebel. A kdo jiný tedy? Odpověď nám dává sám Hebel, a sice na jednom příznačném místě svých úvah o budově světa. Jestliže si všimneme, co je na tomto místě zvláštní, pak získáme rozhodující poukaz pro náš pokus promyslet bytnost domácího přítele z hlediska domu světa. Místo, o které jde, je na konci úvahy o Měsíci. Říká se tam toto:

„A konečně za osmé, co tedy má Měsíc na obloze vlastně za úkol? – Odpověď: to, co Země. Jisté je tolik: Svým mírným světlem, které jest odrazem záře sluneční, zjasňuje Měsíc naše noci, a přihlíží, jak chlupci dívky líbají. Je vlastním domácím přítelem a prvním tvůrcem kalendáře naší Země a nejvyšším nočním strážcem v době, kdy jiní spí.“ (Úvaha o budově světa. *Měsíc*, I, 326 n.)

Vlastní domácí přítel Země je Měsíc. Kdo by se odvážil několika a přitom nevyhnutelně příliš hrubými slovy vyjádřit to, co je vlastní domácímu příteli, jako to činí tento obraz?

Tak jako Měsíc svou září, tak i pozemský domácí přítel Hebel dává svou řečí světlo, a to světlo mírné. Měsíc osvětluje naše noci. Ale světlo, které nám dává, nezažehl on sám. Je to jen světlo odražené, jež napřed Měsíc dostal od Slunce, jehož záře zároveň ozařuje Zemi.

Svit Měsíce – odražené světlo sluneční, které Měsíc zmírňuje a předává Zemi – je básnickým obrazem promluvy, jež byla napovězena domácímu příteli, aby takto osvícen předával tuto náповěď těm, kdo spolu s ním Zemi obývají.

In allem, was der Hausfreund sagt, hütet er das Wesenhafte, dem die Menschen als die Wohnenden zugetraut sind, das sie freilich allzu leicht verschlafen.

Der Hausfreund ist wie der oberste Generalnachtwächter, der Mond, einer, der wach bleibt in der Nacht. Er wacht über die rechte Ruhe der Wohnenden, achtet auf das Bedrohliche und Störende.

17 Als der erste Kalendermacher zeichnet der Mond den Stundengang der Zeiten vor. So geht das dichterische Sagen den Sterblichen auf ihrem Weg von der Geburt zum Tod voran.

Der Hausfreund sieht zu, wie die Knaben die Mägdlein küssen. Sein Zusehen ist wundersam, kein neugieriges Begaffen. Der Hausfreund sieht zu, daß den Liebenden der milde Schein gewährt sei, der mondene, der weder nur irdisch, noch nur himmlisch ist, sondern beides, dies jedoch ursprünglich-ungetrennt.

Am Anblick des Mondes läßt uns Hebel das Wesen des Hausfreundes ablesen. Weg und Weile, Haltung und Gebärde des Hausfreundes sind ein einziges, eigentümlich verhaltenes, zugleich wachendes Scheinen, das alle Dinge in ein mildes, kaum merkliches Licht eingehen läßt.

Dem entspricht, was Hebel von sich selber als dem Hausfreund sagt. Dieser legt hier und dort ein „kleines Goldkörnlein“ (II, 99) in seine Erzählungen und Betrachtungen. „Denn der rheinländische Hausfreund geht fleißig am Rheinstrom auf und ab, schaut zu manchem Fenster hinein, man sieht ihn nicht; sitzt in manchem Wirtshaus, und man kennt ihn nicht; geht mit manchem braven Mann einen Sabbaterweg oder zwei, wie es trifft, und läßt nicht merken, daß er's ist.“

18 So denkt denn der Hausfreund Vieles bei dem, was er seinem geneigten Leser sagt, und läßt doch das Eigentliche ungesagt. Wie es einmal am Schluß einer Kalendergeschichte heißt (II, 164): „Der Hausfreund denkt etwas dabei, aber er sagt's nicht.“ Freilich weiß der Hausfreund auch, wohin sein Sagen spricht, nämlich in den „großen Jahrmarkt der Welt und des Lebens“ (II, 172). „Man achtet's zuerst nicht groß, wie immer einer geht und einer kommt, bis man sich zuletzt unter ganz anderen Leuten befindet als im Anfang.“

Der Hausfreund weiß auch klar, wie wesentlich das Leben der Sterblichen durch das Wort bestimmt und getragen wird. In einem Brief vom September 1808 schreibt Hebel: „Ein großer Theil unsres Lebens ist ein angenehmer oder unangenehmer Irrgang durch Worte und unsre meisten Kriege sind... WortKriege“ (*Briefe*, S. 372).

Ve všem, co domácí přítel říká, střeží to bytostné, s čím jsou lidé jako bydlící důvěrně spjati, co však tuze lehce prospí.

Tak jako nejvyšší noční strážce Měsíc, tak také domácí přítel v noci bdí, hlídá opravdový klid těch, kdo bydlí, a dává pozor na vše, co by je mohlo ohrožovat a rušit.

Jako první tvůrce kalendáře předznamenává Měsíc běh času. Stejně tak předchází smrtelné na jejich cestě od zrození k smrti slovo básníka. 17

Domácí přítel přihlíží, jak chlapci dívky líbají. Jeho přihlížení je něco zvláštního a podivuhodného, není to nějaké zvědavé okukování. Domácí přítel dohlíží na to, aby se milencům dostalo mírného svitu měsíčního, jenž není ani výlučně pozemský, ani nebeský, ale k němuž patří obojí, a to ve své původní nerozlučnosti.

V podobě Měsíce nechává nás Hebel poznat bytnost domácího přítele. Cesty a spočinutí, chování a gesta domácího přítele jsou jedním jediným podivuhodně zdrženlivým a zároveň bdělým svitem, který všem věcem umožňuje vstoupit do mírného, sotva patrného světla.

Tomu odpovídá, co o sobě samém jako o domácím příteli říká Hebel. Domácí přítel klade do svých vyprávění a úvah tu a tam „malé zlaté zrníčko“ (II, 99). „Rýnský domácí přítel chodí totiž pilně po proudu i proti proudu Rýna, nahlédne do mnohých oken, aniž ho kdo spatří; posedí v mnohé hospodě, aniž ho kdo pozná, urazí s mnohým správným chlapíkem jednu či dvě sobotní cesty, jak se to přinatreť, aniž dá najevo, že je to on.“

Mnohé tedy má na mysli domácí přítel, když mluví ke svému laskavému čtenáři, a přece to podstatné ponechává nevyřčené. Jako se na konci jedné historky v Kalendáři říká (II, 164): „Domácí přítel má při tom něco na mysli, ale neříká to.“ Domácí přítel ovšem také ví, kam se jeho promluva dostává, totiž „na velký jarmark života a světa“ (II, 172). „Člověk se zprvu mnoho nestará, jak stále někdo odchází a jiný přichází, až je nakonec mezi zcela jinými lidmi než na začátku.“ 18

Domácí přítel také jasně ví, jak bytostně je život smrtelných určen a nesen slovem. V jednom dopise ze září 1808 Hebel píše: „Náš život je z velké části příjemným či nepříjemným blouděním mezi slovy a většina našich válek jsou... války slovní.“ (*Dopisy*, str. 372)

Kein Wunder, daß der Hausfreund schwerer, als wir meinen, daran trägt, diesen Wortkrieg durch sein Sagen auf die rechte Weise auszustehen.

Hebel schreibt einmal an Justinus Kerner (20. Juli 1817, *Briefe*, S. 565):

„Sie wissen was dazu gehört einem bestimmten Publikum das zu sagende so recht in die Wahrheit und Klarheit seines Lebens hinein zu legen“ ... und, so dürfen wir hinzufügen, dabei „unbeachtet und unbeachtet“ zu bleiben (10. August 1817, *Briefe*, S. 567). Denn dies ist die Art des Hausfreundes. Den Namen erläutert Hebel um dieselbe Zeit noch einmal, indem er schreibt (an Justinus Kerner, 24. Oktober 1817, *Briefe*, S. 569), daß man unter diesem Namen „freilich herzliches mit dem Leser spricht und ihm ungenirt Bären anbindet...“

19 Im unauffälligen Sagen, das sein zu-Sagendes im Ungesagten läßt, fließt das Freundliche des Hausfreundes den Lesern zu. In solchem Sagen findet und behält der Hausfreund eine Zuwendung zum Wohnen der Sterblichen, dadurch er im Haus der Welt einkehrt und dennoch so ihr Gast ist, als sei er es nicht.

„Hausfreund“ – das ist der weit vorausblickende und zugleich verschleierte Name für das Wesen dessen, den wir sonst einen *Dichter* nennen.

Der Dichter versammelt die Welt in ein Sagen, dessen Wort ein mild-verhaltenes Scheinen bleibt, worin die Welt so erscheint, als werde sie zum erstenmal erblickt. Der Hausfreund will weder nur belehren noch erziehen. Er läßt den Leser gewähren, damit dieser von sich aus in jene Zuneigung zum Wesenhaften gelange, zu dem sich der Hausfreund vorneigt, um mit uns zu sprechen.

Welches Gespräch hat der Freund des Hauses, das die Welt ist, im Sinn? Worüber möchte der Hausfreund zuerst sprechen? Antwort: über das, womit er selbst im „Schatzkästlein“ sein Sagen beginnt. Es sind die „Allgemeinen Betrachtungen über das Weltgebäude“. Die Einleitung dazu schließt Hebel mit dem Satz:

„Also will jetzt der Hausfreund eine Predigt halten, zuerst über die Erde und über die Sonne, darnach über den Mond, darnach über die Sterne.“

20 Eine Predigt? Allerdings. Doch achten wir gut darauf, wer hier predigt. Der Hausfreund, nicht der Pfarrer. Aber ein Dichter, der predigt, ist ein schlechter Dichter; es sei denn, daß wir das Zeitwort „predigen“ nachdenklicher verstehen. Predigen ist das lateinische *praedicare*. Das heißt: etwas vorsagen, dadurch kundtun, dadurch rühmen und so das zu-Sagende in seinem Glanz erscheinen lassen. Dieses „predigen“ ist das Wesen des dichterischen Sagens.

Žádný div, že vybojovávat svým slovem správně tuto bitvu je pro domácího přítele daleko obtížnější, než si myslíme.

Hebel píše jednou Justinu Kernerovi (20. července 1817, *Dopisy*, str. 565):

„Vy víte, čeho všeho je zapotřebí, aby to, co má být určitému publiku sděleno, se podařilo správně postavit do jasnosti a pravdy jeho života...“, a přitom, můžeme dodat, zůstat sám „stranou a bez povšimnutí“ (10. srpna 1817, *Dopisy*, str. 567). Neboť to je způsob domácího přítele. Toto pojmenování objasňuje v té době Hebel ještě jednou, když píše (Justinu Kernerovi, 24. října 1817, *Dopisy*, str. 569), že s tímto jménem „může člověk mluvit se čtenářem samozřejmě o vážných věcech, ale klidně si z něho i utahovat...“

19 Z nenápadné promluvy, která to hlavní, co říká, ponechává nevy-sloveno, dýše na čtenáře laskavost domácího přítele. V takové promluvě se domácí přítel přimyká k bydlení smrtelných a stává se tak hostem v domě světa, a přece se v něm ubytovává tak, jako by hostem ani nebyl.

„Domácí přítel“ – toť vysoce prozíravé, a přitom jakoby závojem zastírající jméno bytnosti toho, koho jinak nazýváme *básníkem*.

Básník shromažďuje svět do promluvy, jejíž slovo je vlídně zdrženlivým svitem, v němž se zjevuje svět tak, jako by byl spatřen poprvé. Domácí přítel nechce ani jen poučovat, nebo vzdělávat. Nechává na čtenáři, aby se sám od sebe přichýlil k tomu, co je bytostné a k čemu se již on sám, domácí přítel, sklonil, aby s ním mohl hovořit.

Jaký rozhovor má přítel domu, jímž je svět, na mysli? Čím by měl domácí přítel svoji řeč začít? Odpověď: tím, čím sám začíná svou promluvu v „Pokladničce“. Jsou to „Obecné úvahy o budově světa“. Úvod k této vstupní části končí Hebel slovy:

„Nyní chce tedy domácí přítel pronést kázání, nejprve o Zemi a o Slunci, pak o Měsíci, a potom o hvězdách.“

20 Kázání? Ovšem. Všimněme si však dobře, kdo zde káže. Domácí přítel, ne farář. Ale básník, který káže, je špatný básník; leda že bychom sloveso „kázat“ uvážlivěji promysleli. Kázat je ekvivalent latinského *praedicare*. To znamená: něco předříkávat, a tím oznamovat, a tím velebit, tak, aby se to, o čem se promlouvá, zjevilo v celém svém lesku. Takové „kázání“ je bytostným jádrem básnické promluvy.

Demnach sind Hebels „Betrachtungen über das Weltgebäude“ dichterisch. Das ist eine gewagte Behauptung; denn Hebels eigene Absicht und Äußerung scheinen dagegen zu sprechen. Hebel möchte doch mit den genannten Betrachtungen die Leser seines Kalenders zu einem besseren Wissen über das Weltgebäude anleiten, um sie aus ihrer nachlässigen Unwissenheit zu befreien.

Die erste Seite des „Schatzkästleins“ beginnt mit folgenden Sätzen (I, 264):

21 „Dem geneigten Leser, wenn er zwischen seinen bekannten Bergen und Bäumen daheim sitzt bei den Seinigen, oder bei einem Schöpplein im Adler, so ist's ihm wohl, und er denkt just nicht weiter. Wenn aber früh die Sonne in ihrer stillen Herrlichkeit aufgeht, so weiß er nicht, wo sie herkommt, und wenn sie abends untergeht, weiß er nicht, wo sie hinzieht, und wo sie die Nacht hindurch ihr Licht verbirgt, und auf welchem geheimen Fußpfad sie die Berge ihres Aufgangs wieder findet. Oder wenn der Mond einmal bleich und mager, ein andermal rund und voll durch die Nacht spaziert, er weiß wieder nicht, wo das herrührt, und wenn er in den Himmel voll Sterne hinaufschaut, einer blinkt schöner und freudiger als der andere, so meint er, sie seien alle wegen seiner da, und weiß doch nicht recht, was sie wollen. Guter Freund, das ist nicht löblich, daß man so etwas alle Tage sieht, und fragt nie, was es bedeutet.“

22 Der Hausfreund möchte seine Leser geneigt machen, dem nachzudenken, was sich in den Vorgängen und Zuständen der Natur bekundet, die unsere bewohnte Welt durchwalten. Darum stellt er die Natur seinen Lesern auch so dar, wie sie die „Naturkündiger und Sternseher“ der neuzeitlichen Naturwissenschaft, allen voran der „rechtschaffene Kopernikus“ vorstellen: nämlich in Zahlen, Figuren und Gesetzen. Wir sagen mit Bedacht: Der Hausfreund zeigt die Natur *auch* in ihrer wissenschaftlichen Berechenbarkeit. Aber er verliert sich nicht in diese Naturauffassung. Der Hausfreund lenkt zwar den Blick auf die berechenbare Natur, holt jedoch die so vorgestellte Natur zugleich in die *Natürlichkeit* der Natur zurück. Diese Natürlichkeit der Natur ist in ihrem Wesen, daher auch geschichtlich, um vieles älter als die Natur im Sinne des Gegenstandes der neuzeitlichen Naturwissenschaft. Die Natürlichkeit der Natur entwächst nie unmittelbar der Natur selbst, sie ist vielmehr eigens in dem erblickt, was vormals die alten griechischen Denker die „Physis“ nannten: das Auf- und Zurückgehen alles Wesenden in sein An- und Abwesen.

Das Natürliche der Natur ist jenes Auf- und Untergehen der Sonne, des Mondes, der Sterne, das die wohnenden Menschen unmittelbar anspricht, indem es ihnen das Geheimnisvolle der Welt zuspricht.

Proto jsou Hebelovy „Úvahy o budově světa“ dílem básnickým. To je opovážlivé tvrzení; neboť se zdá, že je to v rozporu s vlastním Hebelovým záměrem i s jeho vlastními výroky. Hebel chtěl přece těmito úvahami přivést čtenáře svého kalendáře k lepšímu vědění o stavbě světa, a zbavit je tak jejich zanedbané nevědomosti.

První strana „Pokladničky“ začíná těmito slovy (I, 264):

21 „Když se náš laskavý čtenář uprostřed svých známých kopců a stromů posadí pěkně mezi svými, nebo zasedne-li ke své sklence „U Orla“, je mu tak dobře, že už ani o ničem nepřemýšlí. A když ráno ve své tiché nádheře vychází Slunce, tak náš čtenář neví, odkud se bere, a když večer zapadne, neví, kam se podělo, kde své světlo po celou noc ukrývá a jakou tajemnou stezkou se ubírá, aby opět našlo kopce, za kterými vychází. Nebo když se nocí prochází Měsíc, jednu bledý a vyzáblý, jindy plný a kulatý, tak náš čtenář zase neví, jak je to možné, a když pohlédne na nebe plné hvězd a vidí, že jedna svítí krásněji a radostněji než druhá, domnívá se, že jsou zde všechny kvůli němu, a přece dobře neví, co vlastně chtějí. Milý příteli, to si nezaslouží chvály, když člověk každý den něco takového vidí a nikdy se nezeptá, co to znamená.“

22 Domácí přítel by chtěl své čtenáře přimět, aby přemýšleli o tom, co se ohlašuje v přírodních procesech a stavech, jež vládou světem, který obýváme. Proto jim předvádí přírodu také tak, jak nám ji představují „přírodopytci a hvězdáři“ novověké přírodovědy, především „ctihodný Koperník“: v číslech, obrazcích a zákonech. Jsme opatrní a říkáme: domácí přítel ukazuje přírodu *také* v její vědecké vypočitatelnosti. Nicméně se v tomto pojetí přírody neztrácí. Domácí přítel obrací sice náš pohled na přírodu vypočitatelnou, přivádí však takto představovanou přírodu zpět k její *přirozenosti*. Tato přirozenost přírody je ve své bytnosti, a tudíž také dějinně, mnohem starší než příroda ve smyslu předmětu novověké přírodovědy. Přirozenost přírody neplyne nikdy bezprostředně z přírody samé, spíše ji lze výslovně spatřit v tom, co kdysi staří řečtí myslitelé nazývali „fysis“: vzcházení všeho, co bytuje, do přítomnosti, a jeho návrat do nepřítomnosti.

Přírodě je přirozené právě ono vycházení a zapadání Slunce, Měsíce a hvězd, jež člověka, totiž toho, kdo bydlí, bezprostředně oslovuje a připomíná mu svou náповědí tajuplnost světa. I když je Slun-

Wenngleich in der wissenschaftlichen Aufklärung über das Weltgebäude die Sonne kopernikanisch gedacht wird, bleibt sie doch zugleich innerhalb der natürlichen Natur nach zwei Gedichten Hebels jene „tollie Frau“, von der „alles Liecht und Wärrni ha will“, „die alles um e Segen a-spricht“ und die „doch so güetig (blibt) und fründli!“ (*Das Habermus. I, 104 ff.; Der Sommerabend. I, 78 ff.*)

Verwandelt Hebel hier die Sonne in eine Bauersfrau, oder kommt das Einfache einer solchen Frau und alles Menschenwesens erst zum Vorschein, wenn uns die Sonne und die Gestirne der natürlichen Natur mit ihrer stillen Pracht bescheinen?

Goethe schreibt zwar in seiner Besprechung der Allemannischen Gedichte Hebels: „Der Verfasser verwandelt die Naturgegenstände zu Landleuten und verbauert, auf die naivste, anmutigste Weise, durchaus das Universum; so daß die Landschaft, in der man denn doch den Landmann immer erblickt, mit ihm in unserer erhöhten und erheiterten Phantasie nur eines auszumachen scheint.“

23 Hebel verbauert das Universum. Dieses Urteil klingt hart und ist doch freundlich gemeint. Es rührt sogar an eine Frage, die gerade das spätere Dichten und Denken Goethes unablässig bewegte.

Was ist es denn, was auch wir, und erst recht wir heute eines inständigen Fragens würdigen müssen?

Es ist jenes Fragwürdige, das sich inzwischen ins Unermeßliche und Undurchschaubare gesteigert hat und unser Zeitalter fortreibt, wir wissen nicht wohin.

Es ist jenes Fragwürdige, dafür wir heute noch nicht einmal den rechten Namen kennen: daß sich die technisch beherrschbare Natur der Wissenschaft und die natürliche Natur des gewohnten, gleichfalls geschichtlich bestimmten Wohnens des Menschen wie zwei fremde Bezirke gegeneinander absetzen und mit einer ständigen Beschleunigung immer weiter voneinander wegrasen.

Es ist jenes Fragwürdige, daß die Berechenbarkeit der Natur für den einzigen Schlüssel zum Geheimnis der Welt ausgegeben wird.

Es ist jenes Fragwürdige, daß die berechenbare Natur als die vermeintlich wahre Welt alles Sinnen und Trachten des Menschen an sich reißt und das menschliche Vorstellen zu einem bloß rechnenden Denken verändert und verhärtet.

Es ist jenes Fragwürdige, daß die natürliche Natur in das Nichtigte eines Phantasiegebildes herabsinkt und nicht einmal mehr die Dichter anspricht.

Es ist jenes Fragwürdige, daß die Dichtung selbst keine maßgebende Gestalt der Wahrheit mehr zu sein vermag.

24 Dies alles läßt sich auch so sagen: Wir irren heute durch ein Haus der Welt, dem der Hausfreund fehlt, jener nämlich, der in gleicher Weise

ce ve vědeckém vysvětlování myšleno kopernikánsky, zůstává zároveň v přirozené přírodě podle dvou Hebelových básní onou „tollie Frau“, podivnou ženskou, od níž „alles Liecht und Wärrni ha will“, všechno dostává světlo a teplo, „die alles um e Segen aspricht“, která všemu dává své požehnání a která „doch so güetig (blibt) und fründli“, je přece tak dobrotivá a přátelská! (*Das Habermus. I, str. 104 n.; Der Sommerabend. I, str. 78 n.*)

Proměňuje zde Hebel Slunce ve vesnickou ženu, anebo vychází prostota takové ženy a veškerého člověčenstva najevo, teprve když nás Slunce a hvězdy přirozené přírody ověňují září své tiché nádhery?

Goethe ve svém pojednání o Hebelových Alemanských básních píše: „Autor proměňuje přírodní předměty ve venkovany a tím nejnaivnějším a nejpůvabnějším způsobem povenkovštuje universum; a tak krajina, v níž člověk přece vždy potká venkovana, se s ním v povznesené a rozjařené fantazii zdá tvořit jednotu.“

Hebel povenkovštuje universum. Takový úsudek zní tvrdě, a přece je míněn přátelsky. Dotýká se dokonce otázky, která podněcovala právě pozdní Goethovo myšlení a básnění.

Co pak to tedy je, co i pro nás, ba právě pro nás, lidi dneška, musí být problémem, jenž je hoden úsilovného tázání?

Je to problém toho, co se mezitím stalo nezměrným a neprohlédnutelným, a co unáší naši epochu neznámo kam.

Je to problém toho, pro co dnes ještě nemáme ani pravé jméno: že technicky ovladatelná příroda vědy a přirozená příroda obyčejného a zároveň dějinně určeného lidského bydlení se jako dvě cizí oblasti staví navzájem proti sobě a stále rychleji se od sebe zběsile vzdalují.

Je to problém toho, že vypočitatelnost přírody je vydávána za jediný klíč k tajemství světa.

Je to problém toho, že vypočitatelná příroda jako doměle pravý svět strhává na sebe veškeré lidské přemýšlení a usilování, a proměňuje a zatvrzuje lidské představování v pouhé kalkulující myšlení.

Je to problém toho, že přirozená příroda poklesla na úroveň pouhého nicotného výtvaru fantazie a neoslovuje už ani básníky.

Je to problém toho, že básnění samo už není s to být směrodatnou podobou pravdy.

To vše lze říci také takto: Bloudíme dnes domem světa, jemuž chybí domácí přítel, totiž ten, kdo je stejnou měrou nakloněn jak

und Stärke dem technisch ausgebauten Weltgebäude *und* der Welt als dem Haus für ein ursprünglicheres Wohnen zugeneigt ist. Jener Hausfreund fehlt, der es vermöchte, die Berechenbarkeit und Technik der Natur in das offene Geheimnis einer neu erfahrenen Natürlichkeit der Natur zurückzubergen.

Dieser Hausfreund verbauert allerdings das Universum. Aber dieses Verbauern hat die Art jenes Bauens, das auf ein ursprünglicheres Wohnen des Menschen hinausdenkt.

Dafür braucht es Bauende, die wissen, daß der Mensch durch die Atomenergie nicht leben, sondern höchstens umkommen, das heißt sein Wesen verlieren muß, auch dann, wenn die Atomenergie nur zu friedlichen Zwecken genutzt wird und diese Zwecke für alle Zielsetzung und Bestimmung des Menschen allein maßgebend bleiben. Dem gegenüber bedenken die eigentlichen Bauenden, daß das bloße Leben, das man lebt, noch kein Wohnen ist. Denn der Mensch „wohnet“, wenn er wohnt, nach dem Wort *Hölderlins* „dichterisch... auf dieser Erde“.

Johann Peter Hebel ist Dichter in der Gestalt des Hausfreundes. Wir Heutigen können freilich nicht mehr in die von Hebel vor anderthalb Jahrhunderten erfahrene Welt zurück, weder in das unversehrte Ländliche jener Zeit, noch zu ihrem beschränkten Wissen von der Natur.

25 Aber wir können darauf merken, daß und wie das Dichterische des menschlichen Wohnens den Dichter braucht, der in einem hohen und weiten Sinne der Freund ist: dem Haus der Welt.

Wir können vorausblicken auf das, wohin Johann Peter Hebel winkt, wenn er den Dichter als den Hausfreund denkt, der das Haus der Welt für das Wohnen der Menschen zur Sprache bringt.

„Zur Sprache bringen“ – wir gebrauchen diese Wendung gewöhnlich, um auszudrücken, etwas werde zur Diskussion gestellt und verhandelt. Wenn wir jedoch die Wendung „zur Sprache bringen“ bedachtsam nach dem Gewicht ihrer Worte denken, gewinnt sie einen tieferen Sinn. Dann heißt „zur Sprache bringen“: vormals Ungesprochenes, nie Gesagtes allererst ins Wort heben und bislang Verborgenes durch das Sagen erscheinen lassen. Bedenken wir das Sagen nach dieser Hinsicht, dann zeigt sich: Die Sprache birgt den Schatz alles Wesenhaften in sich.

Was in Johann Peter Hebel's „Schatzkästlein“ verborgen ist, haben bis heute nur wenige schon ganz erlesen. Die deutsche Schriftsprache, in der Hebel's Betrachtungen und Erzählungen sprechen, ist die einfachste, hellste, zugleich bezauberndste und besinnlichste, die je geschrieben

technicky zbudované budově světa, tak zároveň i světu jako domu onoho původnějšího bydlení. Chybí nám domácí přítel, který by byl s to navrátit vypočitatelnost a techniku přírody zpět do skrýše otevřeného tajemství nově zakoušené přirozené přírody.

Takový domácí přítel ovšem universum poventkovšťuje. Avšak toto poventkovšťování se děje na způsob budování, které má na mysli ono původnější lidské bydlení.

K tomu je však třeba těch, kdo budují u vědomí toho, že s atomovou energií nemohou lidé žít, ale nanejvýš skomírat, to znamená pozbývat své bytnosti, a to i tehdy, je-li atomová energie využívána výlučně k mírovým účelům, když tyto účely zůstávají tím, co jediné rozhoduje o cílech a určení člověka. Naproti tomu ti, kdo skutečně budují, mají stále na zřeteli, že pouhé žití života není ještě bydlení. Neboť podle slov Hölderlinových „bydlí“ člověk jen tehdy, když bydlí „básnický... na této zemi“.

Johann Peter Hebel je básníkem typu domácího přítele. My, lidé dneška, ovšem už nemůžeme zpět do Hebelova světa před půldruhým stoletím; nenalezneme již nedotknutý venkov té doby, ani se nemůžeme vrátit k jejímu omezenému vědění o přírodě.

Můžeme si však povšimnout, že a jak básnickost lidského bydlení 25 potřebuje básníka, který je v jistém vyšším a širokém smyslu přítelem, totiž přítelem domu světa.

Můžeme se rozhlédnout, a podívat se na to, co nám naznačuje Johann Peter Hebel, když myslí básníka jako domácího přítele, který nechává přijít ke slovu dům světa, aby v něm lidé mohli bydlet.

„Nechat přijít ke slovu“ – tento obrat obvykle používáme, abychom vyjádřili, že se má něco prodiskutovat a projednat. Když však obrat „nechat přijít ke slovu“ uvážlivě promyslíme ve vší jeho závažnosti, pak získá hlubší smysl. „Nechat přijít ke slovu“ pak znamená: vyslovit dosud nevyslovené, umožnit, aby se ve slově zjevilo něco, co bylo dosud skryté. Uvážíme-li slovo z tohoto hlediště, pak se ukáže: v řeči je ukryt poklad všeho bytostného.

Co je ukryto v „Pokladničce“ Johanna Petera Hebela, uvážili dosud v úplnosti jen nemnozí. Spisovná řeč, již promlouvají Hebelovy úvahy a vyprávění, je ta nejjednodušší, nejprůzračnější a zároveň i nejkouzelnější a nejuvážlivější němčina, která byla kdy na-

wurde. Die Sprache des Hebelschen Schatzkästleins bleibt die hohe Schule für jeden, der sich anschickt, maßgebend in dieser Sprache zu reden und zu schreiben.

26 Worin liegt das Geheimnis der Sprache Hebels? Nicht in einem gekünstelten Stilwillen, auch nicht in der Absicht, möglichst volkstümlich zu schreiben. Das Geheimnis der Sprache des Schatzkästleins ruht darin, daß Hebel es vermochte, die Sprache der allemannischen Mundart der Hoch- und Schriftsprache einzuverleiben. Auf diese Weise läßt der Dichter die Schriftsprache als reines Echo des Reichtums der Mundart erklingen.

Hören wir noch die Sprache des Schatzkästleins? Geht uns denn überhaupt unsere Sprache noch so an, daß wir auf sie hören? Oder schwindet uns die eigene Sprache weg? In der Tat. Das einst Gesprochene unserer Sprache, ihr unerschöpfliches Altertum, versinkt mehr und mehr in einer Vergessenheit. Was geschieht hier?

Wann immer und wie immer der Mensch spricht, er spricht nur, indem er zuvor schon auf die Sprache hört. Dabei ist auch das Überhören der Sprache noch eine Art des Hörens. Der Mensch spricht aus jener Sprache heraus, der sein Wesen zugesprochen ist. Wir nennen diese Sprache: die Muttersprache.

Im Blick auf die geschichtlich gewachsene Sprache – daß sie Muttersprache ist – dürfen wir sagen: *Eigentlich spricht die Sprache, nicht der Mensch. Der Mensch spricht erst, insofern er jeweils der Sprache ent-spricht.*

27 Im gegenwärtigen Zeitalter bringt sich aber zufolge der Hast und Gewöhnlichkeit des alltäglichen Redens und Schreibens ein anderes Verhältnis zur Sprache immer entschiedener in die Vorherrschaft. Wir meinen nämlich, auch die Sprache sei nur, wie alles Tägliche sonst, womit wir umgehen, ein Instrument, und zwar das Instrument der Verständigung und der Information.

Diese Vorstellung von der Sprache ist uns so geläufig, daß wir ihre unheimliche Macht kaum bemerken. Inzwischen kommt jedoch dieses Unheimliche deutlicher ans Licht. Die Vorstellung von der Sprache als einem Instrument der Information drängt heute ins Äußerste. Man hat zwar eine Kenntnis von diesem Vorgang, bedenkt aber nicht seinen Sinn. Man weiß, daß jetzt im Zusammenhang mit der Konstruktion des Elektronenhirns nicht nur Rechenmaschinen, sondern auch Denk- und Übersetzungsmaschinen gebaut werden. Alles Rechnen im engeren und weiteren Sinne, alles Denken und Übersetzen bewegt sich jedoch im Element der Sprache. Durch die genannten Maschinen hat sich die *Sprachmaschine* verwirklicht.

Die Sprachmaschine im Sinne der technischen Anlage von Rechen- und Übersetzungsmaschinen ist etwas anderes als die Sprechmaschine. Diese kennen wir in der Form einer Apparatur, die unser Sprechen aufnimmt und wiedergibt, die somit in das Sprechen der Sprache noch nicht eingreift.

Dagegen regelt und bemißt die Sprachmaschine von ihren maschinellen Energien und Funktionen her bereits die Art unseres möglichen

psána. Řeč Hebelovy Pokladničky zůstává vysokou školou pro každého, kdo hodlá touto řečí směrodatně hovořit a psát.

26 V čem spočívá tajemství Hebelovy řeči? Nikoli v úsilí o nějaký vyumělkovaný styl, ani ve snaze psát pokud možno lidově. Tajemství řeči Pokladničky spočívá v tom, že Hebel byl s to přivítelit řeč alemanského dialektu k řeči spisovné. Tímto způsobem nechává básník zaznít spisovnou řeč jako čistou ozvěnu bohatství nářečí.

Slyšíme ještě řeč Pokladničky? Mluví k nám vůbec naše řeč a záleží nám na ní tak, abychom ji poslouchali? Nebo se nám naše vlastní řeč ztrácí? Vskutku. Co naše řeč kdy vyřkla, její nevyčerpatelná starobylost, upadá stále víc a víc v zapomnění. Co se to děje?

Kdykoli a jakkoli člověk mluví, vždy je to možné jen tak, že již před tím řeč poslouchá. Člověk mluví na základě té řeči, již je přirčeno jeho bytování. Tuto řeč nazýváme jeho mateřštinou.

Pohlédneme-li na dějinně vyrůstající řeč – tedy na řeč jako mateřštinu –, můžeme říci: *Ve vlastním smyslu mluví řeč, nikoli člověk. Člověk mluví vždy až teprve tehdy, když odpovídá řeči.*

27 V současné epoše získává však následkem chvatu a všednosti každodenního mluvení a psaní stále rozhodnější převahu jiný vztah k řeči. Domníváme se totiž, že i řeč, tak jako všechno ostatní, s čím každodenně přicházíme do styku, je pouhým nástrojem, a to nástrojem dorozumívání a přenosu informací.

Tato představa řeči je nám dnes tak běžná, že si sotva všimneme její cizí, nepřátelské moci. Zatím však tato děsivá cizota vychází stále zřetelněji najevo. Představa řeči jako nástroje pro přenos informací dospívá dnes do krajnosti. O tomto procesu se ví, neuvažuje se však o jeho smyslu. Víme, že v rámci konstruování elektronického mozku se staví nejen počítače, ale i stroje myslící a překládací. Veškeré počítání v užším či širším smyslu, veškeré myšlení a překládání se však přece pohybuje v živlu řeči. Zmíněnými stroji byl realizován *stroj na řeč*.

Stroj na řeč ve smyslu technického zařízení jako jsou počítače a překládací stroje, je něco jiného než stroj mluvící. Ten známe v podobě přístrojů, které naši řeč zachycují a opět reprodukují, a které tudíž ještě do řeči samé nezasahují.

Stroj na řeč naproti tomu reguluje a odměřuje na základě svých strojových energií a funkcí již sám možný způsob našeho používání

Gebrauches der Sprache. Die Sprachmaschine ist – und wird vor allem erst noch – eine Weise, wie die moderne Technik über die Art und die Welt der Sprache als solcher verfügt.

Inzwischen erhält sich vordergründig immer noch der Anschein, als meistere der Mensch die Sprachmaschine. Aber die Wahrheit dürfte sein, daß die Sprachmaschine die Sprache in Betrieb nimmt und so das Wesen des Menschen meistert.

Das Verhältnis des Menschen zur Sprache ist in einer Wandlung begriffen, deren Tragweite wir noch nicht ermessen. Der Verlauf dieser Wandlung läßt sich auch nicht unmittelbar aufhalten. Er geht überdies in der größten Stille vor sich.

Zwar müssen wir zugeben, daß die Sprache im Alltag wie ein Mittel der Verständigung erscheint und als dieses Mittel für die gewöhnlichen Verhältnisse des Lebens benutzt wird. Allein es gibt noch andere Verhältnisse als die gewöhnlichen. *Goethe* nennt diese anderen Verhältnisse die „tiefern“ und sagt von der Sprache:

„Im gemeinen Leben kommen wir mit der Sprache notdürftig fort, weil wir nur oberflächliche Verhältnisse bezeichnen. Sobald von tiefern Verhältnissen die Rede ist, tritt sogleich eine andere Sprache ein, die poetische.“ (*Werke*. 2. Abt. Bd. 11. Weimar 1893, S. 167.)

Diese tieferen Verhältnisse des menschlichen Daseins nennt *Johann Peter Hebel*, wenn er einmal schreibt:

„Wir sind Pflanzen, die – wir mögen's uns gerne gestehen oder nicht – mit den Wurzeln aus der Erde steigen müssen, um im Äther blühen und Früchte tragen zu können.“ (III, S. 314.)

Die Erde – dieses Wort nennt in *Hebels* Satz alles das, was uns als Sichtbares, Hörbares, Fühlbares trägt und umgibt, befeuert und beruhigt: das Sinnliche.

Der Äther (der Himmel) – dieses Wort nennt in *Hebels* Satz alles das, was wir vernehmen, aber nicht mit den Sinnesorganen: das Nicht-Sinnliche, den Sinn, den Geist.

Weg und Steg aber zwischen der Tiefe des vollkommen Sinnlichen und der Höhe des kühnsten Geistes ist die Sprache.

Inwiefern? Das Wort der Sprache tönt und läutet im Wortlaut, leuchtet sich und leuchtet im Schriftbild. Laut und Schrift sind zwar Sinnliches, aber Sinnliches, darin je und je ein Sinn verlaute und erscheint. Das Wort durchmißt als der sinnliche Sinn die Weite des Spielraums zwischen Erde und Himmel. Die Sprache hält den Bereich offen, in dem der Mensch auf der Erde unter dem Himmel das Haus der Welt bewohnt.

Johann Peter Hebel, der Dichter, wandert hellen Sinnes auf den Wegen und Stegen, als welche wir die Sprache erfahren können. Wir

řeči. Stroj na řeč je – a především ještě bude – jedním ze způsobů, jak moderní technika rozhoduje o podobě řeči a jak si podmaňuje svět řeči jako takový.

V popředí se zatím stále ještě udržuje zdání, jako by člověk ovládal stroj na řeč. Spíše je však pravda, že stroj na řeč si bere řeč do práce a ovládá tak bytování člověka.

Vztah člověka k řeči prochází proměnou, jejíž dosah ještě nemůžeme posoudit. Průběh této proměny také nelze bezprostředně zadržet. A navíc se tak děje ve vší tichosti.

Musíme sice připustit, že řeč všedního dne se jeví jako prostředek dorozumívání, a jako taková se také v obyčejných životních vztazích používá. Avšak existují i jiné vztahy než obyčejné. *Goethe* označuje tyto jiné vztahy jako „hlubší“ a říká o řeči toto:

„V obyčejném životě zacházíme s řečí nuzně, protože vyjadřujeme jen vztahy povrchní. Jakmile však jde o vztahy hlubší, nastupuje jiná řeč, řeč poetická“ (*Werke*, 2. Abt., Bd. II. Weimar 1893, str. 167).

Tyto hlubší vztahy pojmenovává *Johann Peter Hebel*, když jednou píše:

„Jsme rostliny, které – ať se nám to líbí nebo nelíbí – se musí zvedat z kořenů zapaštěných v zemi, aby mohly v éteru kvésti a nést plody.“ (III, str. 314)

Země – toto slovo pojmenovává v *Hebelově* větě to, co nás jakožto viditelné, slyšitelné a hmatatelné nese a obklopuje, vzněcuje a uklidňuje: smyslovost.

Éter (nebesa) – toto slovo pojmenovává v *Hebelově* větě všechno to, s čím se setkáváme, ale nikoli pomocí smyslových orgánů: skutečnost nesmyslovou, smysl, ducha.

Avšak stezka, jež spojuje hlubinu naprosté smyslovosti s výšinami nejpronikavějšího ducha, je řeč.

Jak dalece? Slovo řeči zní a zvoní ve zvuku našeho hlasu, skví se a září v písmu. Hlas a písmo jsou sice něčím smyslovým a tělesným, nicméně něčím, v čem vždy znovu zaznívá a zjevuje se smysl. Slovo jako tělesně smyslový smysl proměřuje šíři volného prostranství mezi zemí a nebem. Řeč otevírá a v otevřenosti udržuje oblast, v níž člověk na zemi a pod nebesy obývá dům světa.

Báseň *Johann Peter Hebel* se s jasnou myslí ubírá po stezkách, jež nám mohou pomoci zakusit, co je řeč. A mohou nám to pomoci

können es, wenn wir die Freundschaft suchen mit dem Freund, der als Dichter selbst Freund ist dem Haus der Welt – mit Johann Peter Hebel: dem Hausfreund.

tehdy, budeme-li se snažit navázat přátelství s tím, kdo je sám jako básník přítelem domu světa – s domácím přítelem Johannem Peterem Hebelem.